

Сергій Тарадайко

Мо-Я Ма-Ти

Яке значення слова «моя»? Адже воно означає не те, що належить мені, а те, до чого належу я сам, що містить у собі всю мою істоту.

С.К'еркерор. Або / Або

Можна взяти звичайне слово і, здійснивши його «деконструкцію», відкрити доволі несподівані значення. Дещо подібне робить і Гайдегер, коли звертається до слова *Dasein*. Адже в трактаті «*Sein und Zeit*» (1927) воно набуває незвичного змісту. Вочевидь, це слово складається з двох, причому внутрішній, сказати б, наголос припадає на друге. Крізь *Dasein* чується *Sein*, і тому звичайно вони мають схоже, а то й взагалі однакове значення. Взяти, приміром, уривок із «Критики чистого розуму»: «немає буття (*Sein*) самої субстанції, що наступає за її небуттям, або небуття її, що наступає за існуванням (*Dasein*)...»¹ Обидва вживаються тут як одне, тому *Dasein* – це насамперед *Sein*, «буття». Початкове *Da*, тобто «ось», лише вказує на «буття», наче підсилює відчуття дійсності. «Наявність», «присутність», «існування»... Гайдегер окремо зазначає (§ 43), що Кант уживає *Dasein* саме як «наявність». Безперечно, це можна сказати і про Гегеля, адже він розуміє *Dasein* як «наявне буття».

А втім, саме Гегель вказує на зовсім іншу можливість. У вступі до «Енциклопедії філософських наук» (§ 6) він зауважує, що «наявне буття (*Dasein*) становить собою частково *явище* і тільки частково дійсність»². Очевидно, це подвійне тлумачення пов'язане з побудовою слова *Dasein*. Початкове *Da* і подальше *Sein* мають не лише різні значення. Це зовсім різні погляди на світ: феноменологічний і онтологічний, інакше кажучи, «явище» і «дійсність». Як відомо, звичайний ужиток обирає «дійсність». Але ж можна зробити і навпаки, привернути увагу саме до «явища».

Для Гайдегера це роздвоєння стає визначальним. Недаремно ж він так часто вживає дефіс, аби розділити слово надвоє: *Da-sein*. Щоправда, тепер це вже не «наявність», а своєрідне, особливе «сущє», яке не лише причетне до «буття», але й спроможне його зрозуміти. Мається на увазі, звичайно, людина. Тільки вона здатна відкрити для себе «буття» і, наче прозрівши, сказати: «ось». Отже, Гайдегер звертає увагу саме на «ось», тобто на першу частину *Da-sein*.

¹ Кант І. Критика чистого розуму. – К., 2000. – С. 155.

² Гегель Г.-В.-Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. – М., 1974. – Т. 1. – С. 88-89.

Треба зазначити, що це *Da* помітив і Фройд. У роботі «По той бік принципу насолоди» (1920) він описує відому сцену, де малюк бавиться нехитрою, здавалося б, іграшкою. Це проста дерев'яна катушка, до якої прив'язано нитку. Хлопчик жбурляє свою забавку і, коли вона зникає за ліжком, по-дитячому каже: «о-о-о-о». Тобто *Fort*, «геть», як пояснюють його батьки. Та хлопчина вже тягне за нитку і, коли нарешті з'являється іграшка, вигукує радісне *Da*. Така собі «мовна гра», якщо скористатися терміном Вітгенштайна. Комусь може здаватися, що ці пустощі не мають ніякого стосунку до філософії. Але чому б тоді не згадати про Геракліта? Про його «хлопчика, що грається», котрий назавжди лишився символом філософської думки.

Фройд не був би самим собою, коли б не дав якогось тлумачення отой гри. Він упевнений, що, закидаючи та повертаючи катушку, дитина зображує надзвичайно важливу для себе подію, – коли йде, а потім знов повертається *мама*. З її появою, власне, й пов'язане радісне *Da*. Але ж Гайдегер каже, що *Da* виникає в ситуації, де людина відкриває «буття»: *Da-sein*. І мимоволі постає питання, а чи не йдеться про одне й те саме? Адже виходить, що саме мати стає первинним образом буття.

Слово «мати», звісно, також мовиться по-дитячому, просто «ма». Причому спочатку складається враження, ніби це справді те саме слово, може, хіба що трохи вкорочене. Але кожне «доросле» слово живе лише всередині мови, тож відкриває своє значення не в собі, а поміж іншими, близькими до себе словами. Тоді «матір'ю» буде «жінка, що має дітей». Однак дитина поки не знає дорослої мови (це ж *не-мовля*), і тому перше дитяче «ма» зовсім не дорівнює слову «мати». Крім того, слово завжди несе в собі узагальнення, тож «матір'ю» зветься *кожна* жінка із дітьми. Натомість «ма» вказує на *цю* конкретну людину і, таким чином, вимагає насамперед її наявності. Тобто «ма» може сприйматися не як «мати», а лише як її *присутність*. Очевидно, та сама присутність, яку й зображує сценка з катушкою.

Таке тлумачення першого «ма» може здаватись доволі незвичним, але погляньмо на всім відоме слово «нема». Його значення не викликає жодного сумніву, власне кажучи, це «відсутність». І розкривається таке значення досить наочно: через негацію, котру несе в собі префікс «не-». Тому друга частина «не-ма», відповідно, має значити щось протилежне, тобто «присутність», або ж те саме, що й непевне дитяче «ма». До речі, польською також «нема», до того ж окремо: *nie ma*. Взаємна залежність між «відсутністю» та «присутністю» знову нагадує розваги з катушкою; втім, по суті, воно і не дивно. «Вільна гра, – як зазначив Жак Дерріда, – завжди є грою між відсутністю і присутністю...»³

³ *Дерріда Ж.* Структура, знак і гра у дискурсі гуманітарних наук // Антологія світової літературно-критичної думки. – 2-е вид. – Львів, 2001. – С. 631.

Сама згадка про Дерріду знов повертає нас до «буття». Певна річ, подібна проблема має здаватися дуже давньою, проте саме Жак Дерріда справді надав їй нового змісту. Він помітив: хай на щό скерована думка, вона в усьому вбачає «буття». Зрозуміти це не складно, адже тільки-но дещо мислиться, ми відразу вже припускаємо, що це *дещо* дійсно існує, тобто причетне до сфери «буття». Саме ж «буття» завжди сприймається тут як «присутність», отже, так само має сприйматися все що завгодно. Дерріда постійно стверджує, ніби це визначальна «матриця» чи не всієї західної думки, і наголошує, наскільки хибним є таке мислення, коли те, чого немає, здається тим, що нібито є. Втім, Дерріда, звісно, не перший, кого зацікавила ця проблема. Коли Маркс описує «товарний фетишизм» або Ніцше вважає, що Я зумовлене тільки будовою думки, вони кажуть, власне, те саме. Але зараз мова про інше: звідки взялося таке мислення, котре всюди вбачає «присутність», і чому, попри численні перестороги, воно лишається дуже стійким?

Уже в самому слові «присутність» ясно чується дещо «людське», швидше «хто», а не «що». Цього, напевне, зовсім не досить, аби дійсно казати про матір, але принаймні помітити це важливо. Правда, при тому треба зазначити, що англійською чи французькою – *presence, présence* – цей відтінок у слові «присутність» ніби зникає. Але й тут можна згадати сценку з катушкою (певна нав'язливість, що супроводжує такі повтори, неначе відтворює природу гри). Перед нами, можливо, найкращий образ «присутності». Витягаючи цю катушку, його власноручно будує дитина, причому зображує таким чином саме *matір*.

Якщо знову звертатись до Фрейда, треба сказати, що визначальна його ідея була, по суті, дуже простою. Ключове розуміння людини слід шукати саме в дитинстві. І починати краще з народження. Хоч яким це здається дивним, але щось подібне каже і Гайдегер. У своїй уславленій книзі, вже під кінець (§ 72), він зізнається, що відчуває «важкий сумнів». Адже *Dasein* є власне людським виміром «буття», тож, очевидно, треба враховувати його минущість і тимчасовість. Але раптом Гайдегер каже, ніби раніше він розумів це «однобічно», бо розглядав таку тимчасовість лише в одному-єдиному напрямку, саме «вперед», як «буття до смерті». Втім, життя завжди обмежене з двох «боків», і з «кінця», і з «початку». Тому виходить, що, на відміну від «буття до смерті», «буття до початку залишилось поза увагою...»⁴ Таким чином, аби дійсно зрозуміти *Dasein*, слід повернутися до «початку», тобто «народження». Тільки так можна відчути життєве ціле, котре триває «між народженням і смертю». Отже, Гайдегер, хай по-своєму, каже те саме, що і Фрейд. Коли ж мислителів такого рангу щось об'єднує – можна стверджувати напевне: тут ідеться про щось важливе.

⁴ *Хайдеггер М.* Бытие и время. – Харьков, 2003. – С. 417.

Перекладаючи слово *Dasein*, зараз повсюди вживають сполучення «тут-буття». Спершу здається, начебто вірно: саме *Da-sein*, але невдовзі виникає сумнів. Адже «тут» означає певне місце у просторі і не містить ознаки свідомості. У Гайдегера ж навпаки, він побачив сутність *Dasein* саме в ясному розумінні факту «буття», в усвідомленні свого існування. Характерним тут видається слово *erschließen*, що його постійно вживає Гайдегер. Означає воно «відкрити» або «розімкнути» (згадаймо *Schloß*, тобто «замок») і з'являється саме тоді, коли йдеться про спроможність щось усвідомити. Так *Dasein* постає здатністю «розмикати» своє буття, «відкривати» для себе світ. Очевидно, тут відгукнулися, може, улюблені мотиви Гайдегера. Про «істину» як «неприхованість» або про ту ж таки людську сутність, котра в тому і полягає, аби «стояти у прісвіті буття». Таким чином, перекладаючи слово *Dasein*, слід уникати звичного «тут». Адже можна знайти точнішу заміну *Da*, приміром, «ось», яке найкраще відповідає отому «прісвіту» й «розмиканню», – «ось-буття». Саме таке розуміння *Dasein* буде співзвучне мисленню Гайдегера.

Повертаючись до його твердження, що непогано було б обдумати тему «початку», тобто «народження», можна висловити і дещо дивний, напевне, здогад. А чому б не сприймати саме «народження» як *Dasein*? «Ось-буття»? Відразу ж згадавши про той «прісвіт» або «розмикання». Чим це дійсно не «відкриття» для себе світу? Недаремно ж народження зветься «появою на світ». Але варто сказати «ось», як природно постає питання, а що саме складає перші дитячі враження? Що відразу виникає перед очима? Здогадатися зовсім неважко – це величезна лагідна жінка, величезна, звісно, тому, що ти сам іще надто малий. Очевидно, не варто казати, наскільки міцно ти поєднаний з нею. Досить помітити хоч би те, що, виділяючи перші стадії розвитку дитини, ми знаходимо лиш ознаки відносин із матір'ю. Взяти, приміром, Жилія Дельоза, котрий, звичайно, згадавши Фрейда, каже про три вирішальні стадії. По-перше, «утробну», потім «оральну» і, нарешті, «едіпову»⁵. Тут окремо треба зазначити, що «народження» не виглядає вже як «початок», а здається, власне, межею між «утробним» і подальшими періодами. Тож, з'являючись на цей світ, дитя вже має первісний досвід єднання з матір'ю. І не просто її бачить (адже до зору ще треба звикати), а відчуває мало не кожною клітинкою, вирізняє з-поміж усього як особливе й найголовніше. Коли враховувати, що відразу після народження починається годування («оральна» стадія), дійти висновку вже неважко. Дитина бачить у своїй матері дещо більше, аніж просто рідну істоту. Це первинна людська реальність, яка о першій порі життя ніби замінює цілий світ, отже, сприймається як умова всього існування.

⁵ Делёз Ж. Представление Захер-Мазоха (Холодное и Жестокое) // Венера в мехах. – М., 1992. – С. 224-248.

Саме тут і відбувається та подія, котра, по суті, стає ключовою, – мати відходить кудись у справах. Нам складно собі уявити, що відчуває при цьому дитина, та, зважаючи на природу відносин із матір'ю, можна цілком упевнено твердити: її відсутність буде сприйматися дуже важко. Так з'являється, власне, перший досвід «відсутності». Тому потім, коли мама знов повертається, дитя бачить її вже по-іншому, всю увагу тепер зосереджено на *появі*, на миттєвому спалаху «ось!» Відчуття природної близькості відступає кудись у бік, і на зміну йому приходиться розуміння факту «присутності». Тепер уже мати «є», саме це мабуть найсуттєвіше. Певне, звідси і впливає така будова людського мислення, коли все, що нами сприй-МА-ється, має спочатку постати «присутнім». «Найперше я пізнаю щось як *це*, а вже потім пригадую, як воно зветься»⁶. Необхідно наголосити, що відчуття отої «присутності» стає, по суті, передумовою нашого бачення. Тому невдовзі, коли мати знову зникає, дитя не просто лишається на самоті, – воно втрачає саму «присутність», саме підґрунтя бачення світу. Зрозуміло, можна спробувати погукати, а чи не з'явиться мама відразу? Втім, уявімо собі, що вона чомусь не вертається, саме тут може трапитись найцікавіше. Раз не вдається повернути матір, чому б не спробувати повернути саму «присутність»? Яким чином? Доволі просто, спрямувавши свою увагу на щось інше, наприклад, іграшку. Принагідно треба сказати, що десь так (або замінюючи природне чимось у-мовним) вибудовується вся культура. Від, власне, мови – до театру або грошей. Дещо подібне Жак Дерріда називає словом *supplément* – «доповнення», «заповнення», «заміщення». Це слово він запозичує у Ж.-Ж.Руссо, втім, надає самому поняттю ще небаченої ваги. Невипадково майже половину своєї книги «Про граматику» (1967) він присвячує темі «заповнення». При тому треба зазначити, що мотивом усього розгляду стає, властиво, лише одне: дещо дивне ставлення до жінки, котра замінює Руссо матір. Адже «рідна» мати померла під час пологів. Поза сумнівом, Дерріду тут цікавить саме заміна, тож надалі він досліджує цілу низку («ланцюжок») усяких «заповнень». Пояснити, чому Дерріда зацікавився цим сюжетом, зовсім не важко – тут ніби втілено найсуттєвішу його думку. Про велику відсутність «буття» і необхідність отої «заповнення». Власне, це і стає підґрунтям ідеї «письма». Втім, наразі важливо звернути увагу на те, що поява цієї проблеми була пов'язана саме з матір'ю. Дерріда наголошує: «...Вже маючи на увазі тему письма, ми починаємо з заміни матерів...»⁷ Очевидно, таке «заміщення» лежить в основі всієї культури, і найперше, звичайно, *мови*. «Не відчувши потребу заміщення, – зауважує Дерріда, – дитя взагалі б не заговорило»⁸.

⁶ Вітгенштайн Л. Філософські дослідження. – К., 1995. – С. 205.

⁷ Дерріда Ж. О граматики. – М., 2000. – С. 297.

⁸ Там само. – С. 425-426.

Проте щось тут не сходиться, бо варто лише послухати: «заміна» матерів. Але ж як замінити матір? Або, краще сказати, *чим* її замінити? Дерев'яною котушкою? Про «заміну», звичайно, йдеться не в такому її розумінні, коли «одне» міняють на «інше», при тому бажано таке саме. Радше можна казати про те, що «заміна» тут відбувається не насправді, ніби частково, за якоюсь одною ознакою. За якою, напевне, зайве буде пояснювати. Надалі чуття «присутності» стає основою світосприймання, проте важливо не забувати: подібне бачення складається завдяки матері. Цікаво, що, назвавши тему «присутності» саме «матрицею» (!) західного мислення, Дерріда був і справді близький до суті. Бо «модне» сьогодні «матриця» (французькою *matrice*) походить з латини від слова *mātris*... Тобто «мати».

Визначальна «заміна» матері відбувається, звісно ж, у мові. Проте краще казати дійсно про «ланцюжок» окремих «заміщень», адже слово, щойно з'явившись, буде найперше захоплене грою між «відсутністю» та «присутністю». До речі, про «ланцюжок» нерідко каже і Ф. де Соссюр, причому йдеться саме про мовлення (*chaîne parlée*). Втім, пов'язаність між словами або складами не виключає при тому і деякої роздільності. Така вже парадоксальна природа мови, – що чіткіше постане розділення між частинами, то яснішим буде зв'язок. Як відомо, подібна залежність отримала назву «артикуляції» («члено-роздільності»). А той-таки Дерріда жививає, крім того, слово «розбивка» (*espacement*).

Отже, тепер увагу спрямовано на будову нашого «мати», де після першого складу «ма» виокремлюється ще й «ти». Мимоволі з'являється думка, що це справді займенник «ти», хоч і притулений у дещо дивному для себе місці. Втім, самé слово «займенник» ніби підтримує домінуючу тему «заміни». Бо «займенник» означає «замість імення», російською – *местоимение, вместо имени*. Звичайно, така заміна має відновлювати «присутність», але тепер уже в особовому її значенні. Тут окремо треба сказати, що це, звісно, не «науковий» аналіз походження слова «ма-ти». Нам достатньо лише дослухатись до його живого звучання.

З отого першого «ма» пішло іще одне, надзвичайно вагоме слово, теж займенник, але цього разу присвійний: «моя», англійське *my* [maɪ], німецьке *meine*. Російською, до речі, кажуть *ма-я*, тобто «а». Це слово ніби нагадує про часи, коли, тільки-но народившись, дитя вже впевнено вирізняє матір із усієї решти довкілля. Та сприймаючи щось як «своє», людина водночас отримує змогу відчутти і власну відмінність від інших, усвідомити своє «я». Невипадково слово «мо-я» можна розбити неначе надвоє, причому «я» ніби впливає із первинного слова «ма». Так само польською чи словацькою: *то-ја*, де *ја* – це, звичайно, займенник «я». Навіть коротке англійське *my* можна «розкласти» на [ma]+[aɪ], тобто «ма» плюс «я». Таким чином, і «ти», і «я», ці визначальні життєві віхи, міцно пов'язані саме з «присутністю».

На останок треба зазначити ще й таке. Зрозуміло, у когось може з'явитися сумнів: а чи вагомі підстави для того, аби трактувати буттєву «присутність» як результат присутності матерії? Адже є врешті-решт ота «об'єктивна реальність», або «матерія». Проте варто звернути увагу, що латинське слово *māteria* пішло знову ж таки від *māter*, тобто «мати».

Запоріжжя,
літо 2006 р.

ТАРАДАЙКО Сергій Миколайович

доцент кафедри філософії
Запорізького національного технічного університету

кандидат філософських наук
(філос. ф-т КНУ, асп. ІФ РАН)

тел. / факс: (0612) 32 39 97
E-mail: tarada@ukr.net